

ОСОБЛИВОСТІ ДИСТАНЦІЙНОЇ УЧАСТІ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОВОМУ ПРОЦЕСІ В УКРАЇНІ

FEATURES OF REMOTE PARTICIPATION IN A CIVIL TRIAL IN UKRAINE

Киргізова В.С., студентка III курсу міжнародно-правового факультету
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Сібільов Д.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри цивільної юстиції та адвокатури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Статтю присвячено питанню дистанційної участі у цивільному судовому процесі. В умовах воєнних дій на території України, дана тема є неабияк актуальною. Адже задля власної безпеки, сторони та учасники судового провадження дедалі більше використовують можливість дистанційної участі у судовому процесі з розгляду цивільних справ. Метою статті є дослідження особливостей дистанційної участі у цивільному судовому процесі за законодавством України. У судовому засіданні можна брати участь в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду за умови наявності у суді відповідної технічної можливості. Учасники справи беруть участь у відеоконференції із судом поза межами приміщення суду з використанням власних технічних засобів та електронного цифрового підпису. Крім того, суд може постановити ухвалу про участь учасника справи у судовому засіданні в режимі відеоконференції в приміщенні суду, визначеному судом. У такому випадку назву та адресу суду учасник справи повинен зазначити в самій заяві. Якщо учасник справи є свідком, перекладачем, спеціалістом, експертом, то він бере участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції виключно в приміщенні суду. Загалом на сьогоднішній день весь судовий процес для учасника справи – від моменту подання позову до моменту набрання рішенням законної сили, можна провести в режимі онлайн, без необхідності відвідання приміщення суду, та з економією свого часу. Проте нині запровадження дистанційної форми участі у цивільному судовому процесі не можна визнати завершеним та успішним. Адже у цій сфері ще залишається чимало проблем. До того ж, наразі розробляється механізм отримання викликів до суду через електронний кабінет із додатковими функціями перенаправлення на телефон/додаток/електронну поштову скриньку. Продовжуються роботи й у напрямку забезпечення можливості ознайомлення з матеріалами справи за допомогою електронного кабінету, роблячи необхідні помітки і пошук.

Ключові слова: електронне судочинство, дистанційна участь, цивільний процес, судове провадження, судовий розгляд.

The article is devoted to the issue of remote participation in civil litigation. In the conditions of military operations on the territory of Ukraine, this topic is quite relevant. After all, for the sake of their own safety, the parties and participants in court proceedings are increasingly using the possibility of remote participation in the court process for consideration of civil cases. The purpose of the article is to study the peculiarities of remote participation in civil litigation under the legislation of Ukraine. It is possible to participate in the court session in the mode of video conference outside the premises of the court, provided that the court has the appropriate technical capability. The participants in the case participate in a video conference with the court outside the court premises using their own technical means and an electronic digital signature. In addition, the court may pass a decision on the participation of a party to the case in the court session in the mode of video conference in the premises of the court, determined by the court. In this case, the name and address of the court must be indicated by the party in the application itself. If the participant in the case is a witness, translator, specialist, expert, then he participates in the court session in the mode of video conference exclusively in the court premises. In general, to date, the entire legal process for a party to the case – from the moment of filing a lawsuit to the moment of the decision becoming legally binding – can be conducted online, without the need to visit the court premises and save your time. However, at present, the introduction of a remote form of participation in civil litigation cannot be considered complete and successful. After all, there are still many problems in this area. In addition, a mechanism for receiving subpoenas to the court through the electronic office with additional functions of forwarding to the phone/application/e-mail box is currently being developed. Work continues in the direction of ensuring the possibility of familiarization with case materials using an electronic cabinet, making the necessary notes and searches. a mechanism for receiving summons to the court through the electronic cabinet with additional functions of redirection to the phone/application/e-mail box is currently being developed. Work continues in the direction of ensuring the possibility of familiarization with case materials using an electronic cabinet, making the necessary notes and searches.

Key words: electronic justice, remote participation, civil process, court proceedings, trial.

Постановка проблеми. Використання інформаційних і комунікаційних технологій та інших технічних новацій є невід'ємним аспектом сучасного світу, який проникає у всі сфери життя. Наразі залишається актуальним питання про застосування цих технологій для забезпечення судової діяльності, зокрема під час розгляду цивільних справ у судах. При цьому, вагомим поштовхом для діджиталізації правосуддя стало введення обмежувальних протиепідемічних заходів, з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19. Сьогодні ж, в умовах воєнних дій на території України, дане досягнення є неабияк актуальним. Адже задля власної безпеки, сторони та учасники судового провадження дедалі більше використовують можливість дистанційної участі у судовому процесі з розгляду цивільних справ.

Аналіз останніх досліджень та публікацій свідчить, що питання діджиталізації вітчизняного правосуддя неодноразово привертало увагу українських науковців. Деякі аспекти цієї теми вивчали: І. О. Ізарова, Д. Мої-

сеєнко, Л. А. Остафійчук, Л. В. Остич, І. Ю. Татулич, К. В. Шейко та ін.

Утім, вченими не було приділено належної уваги безпосередньо дистанційній участі у цивільному судовому процесі. До того ж, дискусія щодо правового забезпечення дистанційної участі у цивільному судовому процесі залишається незавершеною і потребує подальших досліджень.

Метою статті є дослідження особливостей дистанційної участі у цивільному судовому процесі України.

Виклад основного матеріалу. Як свідчить досвід інших країн світу, це призводить до підвищення доступності правосуддя, спрощення й прискорення процедур розгляду справ у суді, а також до істотного зниження судових витрат, що є надзвичайно вагомими факторами розвитку ефективного механізму правосуддя [1]. З огляду на це, цілком логічним видається, що вже у 2012 році Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо участі у судовому засіданні в режимі відеоконференції» [2] положення тогочасного Цивільного про-

цесуального кодексу України (далі – ЦПК) було доповнено статтею 158-1 «Участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції», а у 2013 році Наказом Державної судової адміністрації України від 1 червня 2013 року № 73 «Про реалізацію пілотного проекту щодо надсилання судами SMS-повідомлень учасникам судового процесу (кримінального провадження)» було запроваджено надсилання судами SMS-повідомлень учасникам судового процесу [3].

Зрештою, подальшого розвитку дистанційна форма участі у судовому процесі зазнала й у новій редакції ЦПК України, згідно із Законом України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 03 жовтня 2017 року № 2147-VIII [4].

У 2019 році було опубліковане оголошення про створення та забезпечення функціонування Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (далі – ЄСІТС) з 01 березня 2019 року у складі 8 підсистем (модулів), у тому числі електронного суду, який мав забезпечити електронне судочинство, водночас через законодавчі прогалини та нарікання користувачів її запуск було відтерміновано [5].

Разом з тим, частково дистанційний формат правосуддя, у тому числі й цивільного, було запроваджено вже під час пандемії у 2020 році, коли були введені карантинні обмеження. Маємо на увазі, зокрема, механізм повідомлення учасників провадження і направлення копій судових рішень, судових повісток на електронну пошту, смс-повідомленнями, а також через оголошення розміщуються на офіційному веб-порталі судової влади України [6, с. 96].

З 28.12.2021 було розпочато надсилання повідомлень про дату та час проведення судових засідань через мобільний застосунок Дія (якщо сторона по справі є користувачем даного застосунку). Починаючи з 15 лютого 2023 року, сторони судового процесу можуть отримувати судові повістки, повідомлення та виклики за допомогою месенджера Viber. Відповідні зміни запроваджені оновленням Порядком надсилання судових повісток, повідомлень і викликів учасникам судового процесу в електронній формі затвердженим наказом ДСА України від 23.01.2023 № 28 [7] (далі – Наказ № 28). Цей крок є черговим кроком до діджиталізації українського суспільства у сфері судочинства, що наближає Україну до країн, де електронне правосуддя існує поряд з традиційним, як у США, Канаді, Сінгапурі, Франції, Німеччині та ін. Разом з тим, варто відзначити, що такий спосіб повідомлення учасників судового процесу не буде вважатись єдиним законним шляхом повідомлення, він існуватиме поряд з іншими способами повідомлення. Зокрема, для цього необхідна буде заява особи, яка виявить своє бажання отримувати повідомлення в даному месенджері. Утім тут варто зазначити, що Наказ № 28 не врегулює питання підтвердження надсилання особі повідомлень та доказів їх отримання. В теорії, за аналогією, це може бути довідка, складена уповноваженим працівником суду, про направлення такого повідомлення. Проте доволі поширеними є такі проблеми, як відсутність Інтернет-з'язку, технічна несправність самого застосунку, інші обставини, що не залежать від особи, коли вона хотіла та сподівалась отримувати повідомлення в такий спосіб, але з певних причин воно просто не надійшло [8]. А надто в умовах воєнного часу.

Що ж до безпосередньої участі у судовому розгляді, то у даному контексті заслуговує уваги Положення про порядок функціонування окремих підсистем (модулів) Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (надалі – Положення) [9], затверджене Рішенням Вищої ради правосуддя № 1845/0/15-21. Оскільки саме це Положення визначило передусім порядок функціонування в судах та органах системи правосуддя окремих підсистем (модулів) Єдиної судової інформаційно-телекомунікацій-

ної системи, зокрема підсистем «Електронний кабінет», «Електронний суд» та підсистем відеоконференцз'язку, а також порядок вчинення процесуальних дій в електронній формі з використанням таких підсистем. Окреслене нововведення дало можливість більш ефективно використовувати час суду та учасників судового процесу, а також передбачає можливість проводити відеоконференцію між судами та іншими приміщеннями, наприклад, при неможливості учасника, сторони справи буди присутнім у залі судового засідання [10, с. 38].

Згідно зі статтею 212 ЦПК України [5], у судовому засіданні можна брати участь в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду за умови наявності у суді відповідної технічної можливості. Про таку можливість чи неможливість суд зазначає в ухвалі про відкриття провадження у справі. При цьому, у будь-якому випадку, для проведення засідання в режимі відеоконференцз'язку, учасник справи має подати заяву про участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції не пізніше ніж за 5 днів до судового засідання. Копію заяви потрібно надсилати іншим учасникам справи.

У свою чергу, згідно з вимогами Положення [7] учасники справи беруть участь у відеоконференції із судом поза межами приміщення суду з використанням власних технічних засобів та електронного цифрового підпису. Крім того, суд може постановити ухвалу про участь учасника справи у судовому засіданні в режимі відеоконференції в приміщенні суду, визначеному судом. У такому випадку назву та адресу суду учасник справи повинен зазначити в самій заяві. Якщо учасник справи є свідком, перекладачем, спеціалістом, експертом, то він бере участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції виключно в приміщенні суду.

Принагідно зауважимо, що подавати заяви, клопотання та інші документи до суду можна було і раніше за допомогою електронного цифрового підпису [11] шляхом направлення на електронну пошту суду. Проте із запровадженням «Електронного суду» процедура дистанційної участі у цивільному судовому процесі було ще більш спрощено. Адже зареєструвавшись у системі «Електронний суд», учасник справи може підписати документи за допомогою «Дія. Підпис» [12] значно швидше і направити їх одразу з системи до суду (тобто, не використовуючи електронну пошту). Окрім того, зареєструвавшись у системі «Електронний суд», після авторизації в підсистемі відеоконференцз'язку, учасник справи може взяти участь у судовому засіданні онлайн, навіть перебуваючи за кордоном. Отже, на сьогоднішній день весь судовий процес для учасника справи – від моменту подання позову до моменту набрання рішенням законної сили, можна провести в режимі онлайн, без необхідності відвідання приміщення суду, та з економією свого часу.

Однією з програм, за допомогою якої можна взяти участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції, є сервіс «EASYCON». Взяти участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції можуть зареєстровані та авторизовані за електронним цифровим підписом користувачі сервісу EASYCON. Тому щоби взяти участь у судовому засіданні дистанційно через цю програму, необхідно зареєструватися та авторизуватися в ній за електронним цифровим підписом.

При цьому, для того, щоби взяти участь у судовому засіданні дистанційно, слід:

1. Подати до суду заяву про участь в судовому засіданні в режимі відеоконференцз'язку поза межами приміщення суду не пізніше ніж за 5 днів до початку судового засідання. Заява надсилається до суду та іншим учасникам справи в порядку, визначеному процесуальним законодавством, дозволеними засобами зв'язку. В змісті заяви обов'язково необхідно вказувати: назву суду; номер справи; дату та час судового засідання; своє прізвище,

ім'я, по-батькові; свій статус у судовій справі; електронну адресу, яка використана для реєстрації в EASYCON; свій номер телефона.

2. Авторизуватися в «EASYCON» за допомогою власного електронного цифрового підпису не менше, ніж за 10 хв. до початку судового засідання.

3. Перевірити роботу свого обладнання (камера, мікрофон, динаміки (навушники) внизу головної сторінки сервісу за посиланням та перевірити налаштування обладнання.

4. Перейти на головній сторінці до розділу «Судові засідання (відеоконференція)» (або Меню – МОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ).

5. Чекаючи запрошення від секретаря судового засідання приєднатися до конференції [13].

У свою чергу, у день судового засідання його учасник повинен: по-перше, за 10 хвилин до початку судового засідання авторизуватись у системі; по-друге, активувати технічні засоби – мікрофони, навушники тощо; по-третє, очікувати запрошення секретаря судового засідання до участі в ньому; по-четверте, на початку відеоконференції показати свій паспорт або інший документ, що посвідчує особу.

Принципно зауважимо, що в кожному сервісі викладено детальну покрокову інструкцію з реєстрації та проходження відеоконференції зв'язку. Тому учасник справи, який вперше скористався можливістю відеоконференції із судом, зможе без особливих труднощів вийти на зв'язок з відповідним судом та, відповідно, взяти участь у судовому процесі з розгляду цивільних справ дистанційно. Тобто, форма дистанційного цивільного процесу уявляє собою певну альтернативну заміну класичній процесуальній формі ведення судового судочинства та створення з метою заміни судового засідання в режимі онлайн.

Разом з тим, варто відзначити, що електронне судочинство в Україні все ще перебуває на початковому етапі. Тому наразі ще залишається чимало проблем у цій сфері, які перешкоджають успішному функціонуванню системи дистанційної участі у цивільному судовому процесі та потребують якомога швидшого розв'язання. До таких, зокрема, можна віднести проблему відсутності належного нормативно-правового забезпечення та проблему забезпечення практичної реалізації можливості брати участь у судовому розгляді дистанційно. Адже, як слушно зазначається у літературі, існування та функціонування такої можливості залежить не тільки від юридичного підґрунтя, а й від фактичної можливості українських судів провадити судочинство за допомогою цифрових програм та гаджетів [14, с. 245], а учасників цивільного процесу брати безпосередньо участь у судовому розгляді.

Так, зокрема, до проблем нормативно-правового забезпечення дистанційної участі у цивільному судовому процесі українські вчені відносять: суб'єктний склад учасників, які мають право брати участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції; перелік підстав, за яких суд може постановити ухвалу про відмову від участі особи в судовому засіданні в режимі відеоконференції; неможливість письмового подання доказів учасниками справи до суду, оригіналів документів; обмеження в часі, який відводиться для відеоконференції тощо [15].

Суттєвою проблемою є недофінансування судів, що, на наш погляд, суттєво перешкоджає належному технічному забезпеченню можливості дистанційних проваджень. Частково цю проблему вирішує відсутність обмежень щодо проведення судами відеоконференцій за допомогою іншого доступного програмного забезпечення, яке відповідає вимогам законодавства. Адже, попри те, що українські суди використовують внутрішнє спеціальне програмне забезпечення для відеоконференцій, розроблене державною компанією, яка є адміністратором Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи Укра-

їни – ЄСІТС, жодних обмежень щодо проведення судами відеоконференцій за допомогою іншого доступного програмного забезпечення, яке відповідає вимогам законодавства, немає.

Разом з тим, доки розширення можливостей застосування дистанційного судового розгляду перебуває на стадії розробки потрібно використовувати ресурси «Електронного суду». Однак, як слушно зауважується у літературі [16, с. 35], наразі далеко не всі суди України приєдналися до підсистеми «Електронний суд», що в свою чергу уповільнює застосування можливостей та ресурсів цієї підсистеми.

До того ж, варто відзначити щодо таких викликів воєнного часу як проблеми з інтернетом та масове відключення електроенергії, що значно ускладнює, а інколи й взагалі унеможливує дистанційну участь у цивільному судовому процесі. Адже це призводить до того, що по-перше, коли сторонами провадження надається доступ до матеріалів справи в електронному вигляді, учасник спору не може з ними ознайомитись. Внаслідок цього необхідно повторно відкласти розгляд справи для того, аби всі мали можливість ознайомитись з матеріалами [6, с. 39]. По-друге, відповідні проблеми можуть виникнути й безпосередньо під час відеоконференції.

Наступним викликом для здійснення правосуддя є те, що на сьогодні частина території України є окупованою та такою, на якій ведуться активні бойові дії. У зв'язку з цим, постає питання щодо умов ведення судочинства у тих судових процесах, учасниками яких є особи, які зареєстровані та проживають на тимчасово окупованих територіях. Беручи до уваги законодавчі новели щодо подачі позовної заяви в електронному форматі, співставляючи їх з тим, що потенційні відповідачі чи треті особи зареєстровані та проживають на тимчасово окупованих територіях, то можна дійти висновку, що позивачі не можуть реалізувати своїх прав, зокрема права на доступ до суду. Це впливає з того, що лист з описом вкладення неможливо надіслати на тимчасово окуповані території, а відтак подаючи позовну заяву в електронній формі, позивачу варто очікувати залишення її без руху та згодом повернення такої заяви [17, с. 133].

Крім цього, щоденна небезпека вимагає розширення нормативних та технічних можливостей дистанційного судочинства з метою надання можливості брати участь в судових засіданнях дистанційно не лише учасникам справи, але й суддям. Адже в умовах воєнного стану в Україні відсутнє повністю безпечне місце, щодня майже у кожній області нашої держави лунають повітряні тривоги, що в свою чергу передбачає необхідність працівників суду та учасників справи переміститись в укриття [18, с. 140]. У даному контексті складно не погодитись з думкою вчених про те, що законодавство України варто перевести в сучасні реалії та передбачити в ньому особливості дистанційної форми роботи суддів. Зокрема, теоретиками та практиками пропонується розробити механізм участі у судовому засіданні складу суду, секретаря судового засідання та інших учасників судового процесу онлайн у режимі відеоконференції у будь-якому безпечному для них приміщенні, зокрема вдома, під час розгляду справ будь-якої категорії [17, с. 131]. Адже нововведення, які запроваджуються у судочинстві задля ефективної роботи повинні бути направлені не тільки на забезпечення справедливого та своєчасного розгляду справи, а й на забезпечення безпеки життя та здоров'я учасників справи, працівників суду та суддів.

Вищенаведене дає підстави для висновку, що нині чинне процесуальне законодавство, зокрема, й цивільне процесуальне, виявилось не пристосованим до випробування воєнним чи надзвичайним станом. Тому цікавою видається думка щодо необхідності вдосконалювати процесуальне законодавство шляхом доповнення процесуаль-

них кодексів окремим розділом, що регулює порядок здійснення правосуддя в умовах воєнного чи надзвичайного стану [19, с. 369].

Крім того, не можна оминати увагою проблему кваліфікації кадрів, а також відсутності базових знань відносно застосування, та здійснення дистанційного розгляду у суді базових цифрових навичок у деяких громадян України.

Безперечно, використання інформаційно-комунікаційних технологій в цивільному судочинстві, значно наблизило правосуддя до ефективного здійснення громадянами свого судового права на захист. Зважаючи на це, важливо продовжувати застосовувати сучасні технології в судовому процесі. Адже широке застосування інформаційно-комунікаційних технологій у цивільному судочинстві сприяло оптимізації процесів правосуддя, надало можливість постійного та безперешкодного доступу громадян до участі в судочинстві, а також значної економії часових та матеріальних ресурсів [20, с. 447].

Утім, як бачимо із наведеного вище, нині запровадження дистанційної форми участі у цивільному судовому процесі не можна визнати завершеним та успішним. Адже

у цій сфері ще залишається чимало проблем. До того ж, наразі розробляється механізм отримання викликів до суду через електронний кабінет із додатковим функціями перенаправленням на телефон/додаток/електронну поштову скриньку. Продовжуються роботи й у напрямку забезпечення можливості ознайомлення з матеріалами справи за допомогою електронного кабінету, роблячи необхідні помітки і пошук [21]. Адже участь в судовому засіданні має передбачати зручну дистанційну процедуру.

Висновки. Отже, наша держава, попри певні труднощі та виклики сьогодення, впевнено крокує до запровадження повноцінної участі у цивільному судовому процесі у дистанційному форматі. Проте успішність запровадження таких процедурних новел потребує реагування з боку законодавця у виді відповідних законодавчих змін, а також розв'язання низки практичних проблем у цій сфері.

Насамкінець, варто зазначити, що питання дистанційної участі у цивільному судовому процесі потребує подальшого наукового вивчення. Зокрема, у напрямку інших аспектів цієї теми, а також зарубіжного досвіду у цій сфері.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ізарова І. О. Розвиток електронного правосуддя в цивільних справах у Європейських країнах. *Юридичний вісник*. 2014. № 6. С. 222–227.
2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо участі у судовому засіданні в режимі відеоконференції: Закон України від 04.07.2012 року № 5041-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5041-17#Text>
3. Про реалізацію пілотного проєкту щодо надсилання судами SMS-повідомлень учасникам судового процесу (кримінального провадження): наказ Державної судової адміністрації України від 1 червня 2013 року № 73. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0073750-13#n3> (втратив чинність)
4. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів (Розділи 1-3) : Закон України від 03.10.2017 р. № 2147-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147-19#Text>
5. Цивільний процесуальний кодекс України : закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>
6. Кузнецова К. І. Здійснення правосуддя в умовах воєнного стану. Діджиталізація суду. Виклики правничої професії в умовах воєнного стану : матеріали круглого столу до Дня юриста, Харків, 6 жовт. 2022 р. / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди, Харків. нац. екон. ун-т ім. С. Кузнеця ; за ред. О. О. Коваленко. Харків, 2022. С. 96–99.
7. Порядок надсилання судових повісток, повідомлень і викликів учасникам судового процесу в електронній формі, затверджений наказом ДСА України від 23.01.2023 № 28. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0028750-23#Text>
8. Судові повістки у Viber: крок до цифровізації судочинства чи нові проблеми? Березня 2023 року. URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/sudovi-povistki-u-viber-krok-do-cifrovizaciyi-sudochinstva-chi-novi-problemi.html>
9. Про затвердження Положення про порядок функціонування окремих підсистем Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи: рішення Вищої ради правосуддя від 17.08.2021 № 1845/0/15-21. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1845910-21#Text>
10. Перунова О. М. Процесуальна форма цивільного судочинства під час воєнного стану. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2022. № 4. С. 35–41.
11. Про електронні довірчі послуги: Закон України від 05.10.2017 № 2155-VIII. Дата оновлення: 01.08.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text>
12. Дія: Державні послуги онлайн: веб-сайт. URL: <https://diia.gov.ua/faq/1>
13. Верховний суд. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/925995>
14. Музиченко О. В., Карандась М. В. Електронне провадження в Україні через призму процесуальних кодексів та міжнародного досвіду. *Право і суспільство*. 2022. № 6. С. 239–246.
15. Татулич І. Ю., Остафійчук Л. А. До питання участі у судовому засіданні в режимі відеоконференції. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 3. С. 111–115.
16. Дрогозюк К. Б. Проблеми здійснення дистанційного розгляду цивільних справ в умовах воєнного стану. Цивільне судочинство та виконавче провадження в умовах воєнного стану : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. ім. Ю. С. Червоного (Одеса, 16 грудня 2022 р.) [Електронне видання] / за заг. ред. Н. Ю. Голубевої. Одеса : Фенікс, 2022. С. 33–37.
17. Росул О. М., Дідик Н. О., Петрик В. В. Сучасні виклики правосуддя в умовах глобалізації та війни в Україні. *Міжнародний науковий журнал «Грааль науки»*. 2022. № 17. С. 130–134.
18. Шейко К. В. Судова практика: випробування війною. Виклики правничої професії в умовах воєнного стану : матеріали круглого столу до Дня юриста, Харків, 6 жовт. 2022 р. / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди, Харків. нац. екон. ун-т ім. С. Кузнеця ; [за ред. О. О. Коваленко]. Харків, 2022. С. 139–142.
19. Моїсеєнко Д. Цивільне судочинство: доступ в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2022. № 71. С. 336–369.
20. Остич Л. В. Інформаційно-комунікаційні технології як феномен цивільного судочинства. The 8 th International scientific and practical conference «Modern science: innovations and prospects» (May 1–3, 2022) SSPG Publish, Stockholm, Sweden. 2022. С. 445–447.
21. Огляд ЗМІ. Судова реформа в Україні: багаторівневий шлях до відновлення довіри. 13 березня 2023 року. URL: <https://court.gov.ua/press/publications/1393864/>